

Rozdział X. *Szczątki ptaków z grodziska w Surażu*

Teresa Tomek

Wstęp

Celem opracowania jest prezentacja wyników analizy szczątków kostnych ptaków pozyskanych podczas powojennych badań wykopaliskowych przeprowadzonych w obrębie grodu w Surażu (stan. 1), który funkcjonował w okresie wczesnego i późnego średniowiecza.

Istnieje niewiele publikacji omawiających szczątki ptasie odkryte na średniowiecznych grodziskach i osadach zlokalizowanych na terenie wschodniej Polski (w jej obecnych granicach; Bocheński, Bocheński, Tomek 2012; Tomek 2015b). Przedstawione wyniki częściowo wypełniają lukę dotyczącą roli ptactwa w życiu mieszkańców tych terenów.

X.1. Materiał i metody

Na grodzisku w Surażu wydobyto 176 kości ptasich – 175 na majdanie (wykop 4) i jedną u podstawy grodziska (wykop 2). Podczas oznaczania wykorzystano kolekcję porównawczą Instytutu Systematyki i Ewolucji Zwierząt PAN w Krakowie, a także dostępną literaturę (Bacher 1967; Woelfle 1967; Erbersdobler 1968; Kraft 1972; Tomek, Bocheński 2000; Tomek, Bocheński 2009; Bocheński, Tomek 2009). Wyniki podano we wskaźnikach NISP (*Number of Identified Specimens* – liczba oznaczonych okazów) oraz MNI (*Minimum Number of Individuals* – najmniejsza możliwa liczba osobników). Podczas identyfikacji materiału osteologicznego określano, o ile było to możliwe, wiek i płeć ptaków, a także szukano na powierzchniach kości śladów działalności człowieka (nacięcia, palenia).

Materiał kostny przyporządkowano do warstw i obiektów z okresu wczesnego i późnego średniowiecza. Na majdanie grodziska szczątki z wczesnego średniowiecza zakwalifikowano do czterech faz chronologicznych: I, IIA–IIC, IID–IIE i III, a z późnego średniowiecza do jednej – fazy V. Porównano udziały ptaków (zarówno pod względem składu gatunkowego, jak i liczebności szczątków) w obrębie wyróżnionych faz chronologicznych, pomijając przy tym fragmenty gorzej oznaczalne, określone jako *Aves indet.*

X.2. Wyniki

Szcątki ptaków wydobyte na grodzisku w Surażu zostały oznaczone do taksonomicznego gatunku, rodzaju, rodziny lub rzędu. Łącznie 137 kości zaliczono do 15 taksonów (tab. X.1), a 39 fragmenty kostne określono jedynie jako przynależne do gromady ptaków (*Aves indet.*). Niektóre kości, ze względu na stopień ich uszkodzenia lub brak elementów diagnostycznych,

nie zostały oznaczone na poziomie gatunku, lecz opisane mniej precyzyjnie, na przykład cf. *Gallus gallus*, Corvidae (wielkości: kawki, sroki, sójki) czy cf. *Anas platyrhynchos*.

Kości odkryte w Surażu należały zarówno do ptaków udomowionych, jak i dziko żyjących. Najliczniej reprezentowana była kura domowa (ok. 24% wśród zidentyfikowanych fragmentów, 22% łącznego MNI), obecna we wszystkich wyróżnionych fazach chronologicznych (tab. X.1). Do ptaków prawdopodobnie udomowionych należały również kości kaczki krzyżówki (ok. 20%) i gęsi (1% oznaczonych fragmentów). W przypadku tych dwóch gatunków szczątki osobników dziko żyjących różnią się od form udomowionych jedynie wielkością (Bacher 1967, 16–26, 67–75; *Woelfle* 1967), więc tylko większe rozmiary jednej kości (*tibiotarsus*) gęsi oraz obecność dwóch kości kaczek (*ulna* i *radius*) o niezakończonym procesie kostnienia (określonych jako *juvenis*) wskazują na udomowienie. Nie można jednak wykluczyć, że były wśród nich gęsi lub kaczki dziko żyjące.

Szczałki ptaków dziko żyjących należały do przedstawicieli: 1) grzebiących z rodziny kurowatyh – 10% oznaczonych fragmentów, reprezentujących trzy gatunki (głuszc, jarząbek i przepiórka); 2) blaszkodziobych – 2% kości należących do trzech taksonów (cyranka, cyraneczka i nieoznaczona do gatunku grążyca); 3) szponiastych – reprezentowanych wprawdzie przez 14% szczątków, ale pochodzących prawdopodobnie tylko od jednego osobnika (bielika); 4) krukowatyh – ok. 4% szczątków z nie mniej niż dwóch gatunków (sójki, sroki lub kawki). Pozostałe ptaki (trzy taksony: derkacz, sowa średniej wielkości i mały przedstawiciel wróblowych) reprezentowane były przez pojedyncze kości.

Liczba osobników, z których pochodziły szczątki ptaków prawdopodobnie była niewielka. W wyróżnionych fazach chronologicznych wartość MNI dla poszczególnych gatunków wynosiła jeden lub dwa (tab. X.1). Nawet w przypadku bielika wszystkie szczątki (łącznie z cf. *Haliaeetus albicilla* – 25 szt.) prawdopodobnie pochodziły tylko od jednego osobnika.

Wyraźny dymorfizm płciowy głuszców pozwolił na określenie ich płci. Z 10 szczątków głuszców (z co najmniej pięciu osobników) aż osiem należało do samców (co najmniej cztery osobniki), a tylko dwa fragmenty do samic.

W warstwach i obiektach datowanych na I fazę okresu wczesnego średniowiecza oraz okres późnośredniowieczny zachowało się znacznie mniej szczątków niż w II i III fazie wczesnego średniowiecza. Ponadto, znalezione szczątki należały prawie wyłącznie do ptaków udomowionych oraz gatunków, które mogły pojawiać się w pobliżu osiedli (sowa, krukowate).

Większość kości ptasich (ponad 94%) z terenu grodziska pochodziła z II i III fazy wczesnego średniowiecza. Znamiennym jest, że wszystkie gatunki zaliczone do łownych pochodziły z tych faz.

Na kościach stwierdzono niewiele śladów bezpośredniej działalności człowieka. Zaledwie trzy fragmenty (*tibiotarsus* i *coracoideum* kury oraz *tibiotarsus* kaczki) miały ślady cięcia na częściach stawowych. W badanym zbiorze nie znaleziono kości ze śladami obróbki cieplnej (na przykład palenia).

Tab. X.1. Suraz, pow. białostocki, stan. 1. Skład gatunkowy szczytków ptaków (WSR – wczesne średniowiecze, PSR – późne średniowiecze)

Takson	WSR										PSR				Warstwy przemieszane i nowozytnie		Łącznie		
	Faza I		Faza IIA-IIC		Faza IID-IIIE		Faza III		Faza V		Wykop 2		NISP	MNI	NISP	MNI	NISP	MNI	
	NISP	MNI	NISP	MNI	NISP	MNI	NISP	MNI	NISP	MNI	NISP	MNI							
	Udomowione i prawdopodobnie udomowione																		
Kura domowa – <i>Gallus gallus</i>			4	2	8	2	19	2	2	1					4			37	7
cf. <i>Gallus gallus</i>	2	1	1		3													6	1
Kaczka krzyżówka – <i>Anas platyrhynchos</i>	1	1	5	1	3	1	2	1	2	1				1				12	4
cf. <i>Anas platyrhynchos</i>			4	1	10	1	7	1						3				24	3
Geś – <i>Anser cf. anser</i>														2		1		2	1
Łowne																			
Gluszc – <i>Tetrao urogallus</i>			1	1	5	1	1	1	1	1				2				9	3
Jarząbek – <i>Tetrastes bonasia</i>			3	1	3	2	1	1	1									7	4
Przepiórk – <i>Coturnix coturnix</i>							1	1	1									1	1
Cyraneczka – <i>Anas crecca</i>							2	1										2	1
Cyranka – <i>Spatula cf. querquedula</i>			1	1														1	1
Grażyna – <i>Aythya sp.</i>					1	1												1	1
Szpioniaste																			
Bielik – <i>Haliaeetus albicilla</i>							13	1										13	1
cf. <i>Haliaeetus albicilla</i>							12											12	
Inne																			
Derkacz – <i>Crex crex</i>														1				1	1
Sowa – Strigiformes średniej wielkości							1	1										1	1
Sójka – <i>Garrulus glandarius</i>	1	1	2	1														3	2
Sroka – <i>Pica pica</i>											1	1						1	1
Krukowate – Corvidae (wielkości: kawki, sroki, sójki)					1	1	2	1										3	2
Wróblowe – Passeriformes małej wielkości							1	1										1	1
Nieokreślone – Aves indet.			5		7		22		3					2				39	
Łącznie	4	3	26	8	41	9	84	12	5	1	1	1	1	15		2	176	36	

X.3. Omówienie wyników

Najliczniejsza grupa ptaków odkrytych na terenie grodziska w Surażu to gatunki udomowione (kury) i prawdopodobnie udomowione (kaczki i gęsi). Kury (i przypuszczalnie kaczki) były hodowane we wczesnym średniowieczu w celach konsumpcyjnych. Wskazują na to ślady cięcia na *tibiotarsus*, typowe dla dzielenia tuszy ptaków (Serjeantson 2009, 134–137). Jednak niewielka liczba zachowanych kości (w porównaniu ze szczątkami ssaków – por. rozdz. IX) przemawia za tym, że hodowla drobiu była marginalną częścią gospodarki mięsnej w Surażu.

Względnie duża różnorodność ptaków tradycyjnie uważanych jako łowne (sześć taksonów, nie licząc krzyżówek i gęsi, które zostały zaliczone do udomowionych, ale też mogły pochodzić od osobników dziko żyjących – tab. X.1) świadczą o zainteresowaniu polowaniami na ptactwo przez mieszkańców grodu w II i III fazie chronologicznej. Ptakami łownymi odkrytymi w Surażu są głównie tzw. kuraki leśne, do których należy głąszec i jarząbek. Były one zaliczane do tzw. łowiectwa wyższego (Kurowski 1865, 11); polowania na głąszce aż do czasów najnowszych należały do elitarnych, zwłaszcza podczas tzw. toków. (Bobiatyński 1825, 260–263; Domaniewski 1951b, 135–138). O uprawianiu takich wyrafinowanych polowań przez mieszkańców Suraża może świadczyć również wyraźna przewaga kości samców głąszca. Poza kurakami leśnymi do tradycyjnie łownych ptaków w średniowieczu należały także przepiórki i różne gatunki blaszkodziobych (Cygański 1841, 227–228, 296–306, 338–345, 612–614; Domaniewski 1951a, 124–228; Domaniewski 1951b, 169–172). Szczątki tych gatunków są wprawdzie nieliczne, lecz świadczą o uprawianiu polowań w różnych środowiskach (również poza lasem, na terenach otwartych oraz nad wodami).

Chapter X. Remains of birds from the stronghold in Suraz

Teresa Tomek

Summary

176 bird bones were analysed, the vast majority of which were found in the trench No. 4, at the fairground of the stronghold. The materials were assigned to settlement phases dating back to the Early and Late Middle Ages. A total of 137 bones were identified in terms of species, which were classified in 15 taxa (Table X.1).

The bones belonged to both domesticated and wild birds. The most numerous were domesticated chicken bones, representing about 24% of the identified fragments. The bones of this bird were present in all chronological phases. The bones of mallard duck (approx. 20%) and goose (approx. 1%) were also distinguished. They probably also belonged to domesticated birds.

Among the remains of wild birds, the largest was the share of Phasianidae family belonging to the Galliformes order, which constituted 10% of the identified fragments. Among them, such birds as capercaillie, hazel grouse and quail were represented. On the other hand, the share of Anseriformes order was small (2%). Their remains belonged to three taxa: garganey, teal and unspecified Aythyini. The bones of the Accipitriformes constituted 14% of the identified species. However, they probably came from only one individual (white-tailed eagle). The Corvidae also accounted for a small percentage. Their share was about 4%. They came from no less than two species (jay, magpie or jackdaw). Other birds (corncrake, medium-sized owl and a small representative of the Passeridae) were represented by single bones.

The total number of specimens from which the analysed bird remains came from was probably small. Consumption marks in the form of cutting were found on some bones. The small number of birds' bones (in comparison to remains of mammals) suggests that poultry farming was a marginal part of the meat economy of the stronghold population.